

АНГЛИС ТИЛИНДЕГИ PAST INDEFINITE TENSE ЖАНА АНЫН КЫРГЫЗ ТИЛИНДЕГИ ВАРИАНТЫН ОКУТУУНУН УСУЛУ

Бул макаланын негизги максаты – англис тилиндеги Past Indefinite тин кыргыз тилиндеги өткөн чактан айырмачылыктарын жана окшоштуктарын мисалдар жана мүчөлөр менен салыштырып кароо болуп саналат.

Өткөн чак сүйлөнүп жаткан мезгилден мурун болгон кыймыл-аракетти билгизет, кыймыл-аракет ар түрдүү кырдаалда жана ар кандай мезгилде болгонуна карата өткөн чак өз ара төмөнкүдөй болуп бөлүнөт:

1. Англис тилинде **Past Indefinite** кыргыз тилине белгисиз өткөн чак деп которулат жана белгисиз өткөн чак менен берилет.

Англис тилинде белгисиз өткөн чактын (**Past indefinite**) жай түрү туура этиштин негизине **–ed** мүчөсүн жалгоо менен түзүлөт. Англис тилинде белгисиз өткөн чактын жана атоочтук 2 нин формасын түзүүдө этиш сөздөр **туура** жана **туура эмес** болуп экиге бөлүнүшөт.

Туура этиштер (Regular verbs) деп белгисиз өткөн чактын (Past indefinite) жана атоочтук 2 нин (Participle 2) формаларын түзгөндө этиштин негизине **–ed** мүчөсүн жалгасак айтабыз:

To play –played-played ойноо
To live- lived-lived жашоо
To ask- asked-asked суроо

–ed мүчөсү кандай тамгалардан жана тыбыштардан кийин колдонулушуна карата ар кандай окулат жана андан мурунку тамгалардын жазылышына таасир келтирет:

1. **–ed** мүчөсү каткалаң үнсүздөрдөн кийин **/t/**, жумшак үнсүздөрдөн жана үндүүлөрдөн кийин **/d/** болуп окулат:

To work-worked
To ask- asked
To live- lived
To play- played

2. Ал эми этиштин аягы **–t** жана **–d** менен бүтсө **/id/** деп окулат :

To want- wanted
To end- ended

3. Эгерде этиштин аягы **–y** менен бүтсө жана андан мурун үнсүз тамга турса **–y -i** га өзгөрүлөт:

To dry-dried
To study- studied

4. Сөздүн аягындагы үнсүздөн мурун кыска үндүү болсо, аяккы үнсүз тамгага дагы бир ошондой эле үнсүз кошулуп жазылат:

To slip-slipped
To admit-admitted

Ал эми **туура эмес этиштер** (irregular verbs) ар түрдүү жолдор менен түзүлөт:

1. Этиштин негизиндеги үндүү тамгаларды өзгөртүү менен :

To write-wrote- written
To give-gave- given
To take- took- taken
To speak- spoke- spoken

2. Аягы **–d** менен бүткөн бир топ этиштер акыркы **d** ни **t** менен алмаштырат:

To send- sent-sent

To build-built- built

To spend-spent-spent

3. Кээ бир этиштер инфинитивдин формасындагыдай эле өзгөрбөй калат:

To cut- cut- cut

To put- put- put

To let-let- let

4. Эки этиш өзүлөрүнүн негизги формаларын ар башка уңгу менен түзүшөт:

Go-went-gone

Be-was, were-been

Белгисиз өткөн чактын суроолуу жана тангыч түрү бардык этиштер үчүн **to do** жардамчы этишинин өткөн чактагы түрү **did** дин жардамы менен түзүлөт:

Суроолуу түрүндө **did** биринчи орунга коюлат:

Did you work in the garden yesterday?

Сен кечээ бакта иштедиңби?

Did he play football yesterday?

Ал кечээ топ ойнодубу?

Ал эми тангыч түрүндө **not** жардамчы жана негизги этиштин ортосуна коюлат:

I did not play volley-ball last year.

Өткөн жылы мен волейбол ойногон эмесмин.

Asan did not go to the cinema on Sunday.

Асан жекшембиде киного барган эмес.

Кыргыз тилине бул форма **белгисиз өткөн чак** менен берилет. Өткөн чактын бул түрү этишке **-ган** мүчөсүнүн жалганышы аркылуу жасалат; **-ган** мүчөлүү этиш жак мүчөсү жалганып, баяндоочтук милдетти аткарып турганда, өткөн иштин фактысы сүйлөнгөн мезгил үчүн баяндайт.

Өткөн чактын айтылган бул жалпы мааниси кыймыл-аракеттин мурун болгондугу жана анын азыркы учурда баяндалгандыгы сыяктуу эки нерсени ичине алат. Өткөн чактын **-ды** формасында кыймыл-аракеттин ырастыгы, ишенимдүүлүгү биринчи орунга коюлса, **-ган** формасында иштин мурда иштелгенинен да өткөн иштин фактысы, натыйжасы биринчи орунга коюлат, биринчи иретте ушуга көңүл бөлүнөт; мурда болгон иштин натыйжасы сүйлөнгөн мезгилде, азыркы учурда баяндалганда колдонулат. Бул айкын өткөн чак менен белгисиз өткөн чактын ортосундагы башкы айырма. Мисалы: Тоголок Молдо манасчы болбостон, чоң манасчылардан угуп, ошонун негизинде кайсы бир бөлүктөрүн **аткарган** (И.А.). Тоголок Молдо жалгыз мен эмес, чоро элинен бир кыйла жаштарды ыр жазууга, обон салууга **үйрөткөн**. Молдобасан, Муса Баетов, Калмурат, Чоробайлардын ар кимисине Тоголок Молдо өзүнүн ар түрдүү күүлөрүнөн үйрөтүп, ырларын **жаттаткан** (Ч.).

Өткөн чактын **-ган** формасы **-ды** сыяктуу эле, сүйлөөчүнүн өзүнүн турмуштук тажрыйбасынан алынган ишенимдүү кыймыл-аракет берилет. Кээде кыймыл-аракетти сүйлөөчү өзү көргөн, билгендей кылып баяндашы мүмкүн. Мындай учур көбүнчө биографиялык маалыматтарда же тарыхый бир окуяны баяндоодо кезигет. Мисалы: Токторалы Талканбаев 1869-жылы азыркы Сокулук районуна караштуу «Путь к коммунизму» колхозунда **туулган**. Акындын жаштык убагы оор шарттарда **өткөн**. Октябрь революциясына чейин акындын башы малайлыктан **кутулган эмес** (С.Б.).

Өткөн чактын жогорудагы эки формасынын ортосундагы дагы бир башкы айырма мында турат. Эгерде **-ды** формасы аркылуу адатта сүйлөнгөн мезилден бир аз мурун болгон кыймыл-аракет берилсе, **-ган** аркылуу алда канча мурун болгон кыймыл-аракет көрсөтүлөт. Бул экөөнүн мезгил жагынан болгон айырмасы экөөнү бири-бири менен удаалаш койгондо байкалат. Мисалы: Республикалык кеңешмеге катышкан элди урматтоо менен **тосуп алган (тосуп алды)**. Областтык театр артисттери өздөрүнчө бир машинага жык **толгон (...жык толду)** ж.б.

Жалпы эле мурда болгон кыймыл-аракеттин убактысын тактоо максатында мезгил маанисиндеги сөздөр кошулат. Мисалы: 1939-жылдын апрель айынын башында биз бүткүл Кыргызстан боюнча белгилүү жомокчулардын, эл ырчыларынын чогулушун **чакыртканбыз** (К.М.). Былтыр **келип кеткен**; өткөн күндө **ажырашкан**.

Белгисиз өткөн чак да кээде сүйлөгөн мезгилге эч бир тиешеси жок, жалпы эле кыймыл-аракетти да билдирет. Бул мааниде колдонулушу өтө эле сейрек, макал-

лакаптардан, насыят ырлардан кезигет. Мисалы:

Жакшы болсоң жердей бол, баарын чыдап **көтөргөн**.

Таза болсоң суудай бол, баарын жууп **кетирген** (М). Келтирген бул мисалдан –**ган** менен –**ды** формаларынын ортосундагы дагы бир айырманы байкоого болот. Мында –**ган** аркылуу өткөндөгү же жалпы эле болуучу кыймыл–аракет сүйлөнгөн мезгилде заттын мүнөздүү белгиси сыяктуу байкалып турат. Азыркы кезде –**ды** формасы мындай белгилик мааниге ээ эмес; анда өткөндөгү иш жөнүндө гана сөз болот.

2. Англис тилинде **Past Indefinite** кыймыл–аракеттин өткөн бир убакытта факты катарында болгондугун көрсөтөт. Ал төмөндөгү бышыктооч сөздөрдүн жардамы менен белгилүү : **yesterday**-кечээ, **last week**-өткөн жумада, **last year**-өткөн жылы, **on Monday**-дүйшөмбүдө, **in 1919**-1919-жылы ж.б.

I spoke to him yesterday.

Мен аны менен кечээ **сүйлөштүм**.

He came at 5 o'clock.

Ал саат беште **келди**.

Last month we lived in Bishkek.

Өткөн айда биз Бишкекте **жашаганбыз**.

Ал эми кыргыз тилинде бул өткөн чактын формасы айкын өткөн чак менен дал келет. Айкын өткөн чактын морфологиялык белгиси –**ды** мүчөсү. Ал кыймыл–аракеттин аткарылгандыгы сүйлөөчү үчүн айкын-ачык болгон учурда колдонулат. Өткөн чактын бул түрү аркылуу баяндалган иш өзү катышкандыктан же башка бирөө тарабынан иштелсе да, көз алдында болуп өткөндөй, ал ишти сүйлөөчү өз көзү менен көргөндөй, өзү катышып жүргөндөй таасын билет. Өткөн чактын башка түрлөрүнөн (**-ган, -ыптыр**) ырастыгы, айкын-ачыктыгы менен айырмаланат. Мисалы: 1923—жылы өз укугуна ээ болуп, турмуш оңоло баштаганда маркумду (Тоголок Молдону) Тогуз-Тородон **көчүрүп алдым**. Өмүрүнүн акырына чейин ирегелеш болуп, бир казандан аш **ичтик**. Тоголок Молдонун жайын Ат-Башыда черик элинен бир топ жыл мурун **эшитип жүрдүм**. Өткөн чактын бул түрү төмөнкүдөй маанилерди да билдирет.

1. Кыймыл–аракеттин жакын арада болуп өткөндүгүн билдирет. Мисалы: Басиров Карыбай өзүнүн бир короо коюн жайытка **жайып чыкты**. Күтүлбөгөн жерден балакет **башталды**. Тоо этегинен калган койлорго илбирс **тийди**.

2. Кыймыл–аракеттин сүйлөнгөн мезгилден алда канча мурун болгондугун билдирет. Бул мааниде айкын келер чак көбүнчө качандыр бир убакта мурда болуп өткөн окуяны кийин бирөөгө баяндоодо колдонулат. Мындай учурда мезгилдик маани менен бирге кыймыл–аракеттин болгондугунун аныктыгы кабатталып жүрөт. Мисалы: Кыргызстандын өкмөт башчылары менен макулдашкандан кийин, тезинен Бишкекке келиңиз деп телеграмма бердирип **чакырттык**. Үч күндөн кийин ал Бишкекте, Жазуучулар союзунда **болду**.

Айкын өткөн чак да сүйлөнгөн мезгилге эч бир тиешеси жок, жалпы эле кыймыл–аракетти билдирет. Бул мааниде ал өтө эле сейрек түрдө макал-лакаптарда кезигет.

3. Өткөндөгү дайыма адат катарында кайталанып туруучу кыймыл–аракетти көрсөтөт:

Last year I went to the cinema every week.

Өткөн жылы мен киного ар бир жума сайын **барчумун**.

Last winter I often worked in the library.

Өткөн кышта мен китепканада **иштедим**.

Кыргыз тилиндеги **адат өткөн чакка** окшош келет. Өткөн чактын бул түрү адаттанган сыяктуу дайыма болгон кыймыл–аракетти билдирет. Мунун морфологиялык формасы болуп –**чу** мүчөсү эсептелет: Ал эртең менен короодон койлорду чыгарып баратып да, насыятты зыркыратып ырдап **өтчү**.

Адат өткөн чак кээде жалпы эле адаттагы сыяктуу ишти да билдирет, ошондуктан сүйлдөмдүн конкреттүү ээси да берилбей калышы мүмкүн. Мисалы: Жамбыны чаап баратып **атчу**. Чалгы дегенди мындай **кармачу**. Сугат дегенди адегенде кулактарды байлап, анан **сугарчу**.

Өткөн чактын –**чу** мүчөсү бирде этиштик уңгуга тике жалганса, бирде –**y//–yü//–oo//–**өө мүчөлөрү кыймыл атоочко жалганат, бирок мындай жогоруда аталган негизги маани өзгөрбөйт. Мындан тышкары, –**чу** формасындагы этиштер (этишке тике жалганса да, кыймыл атоочтук формаларга жалганса да) баяндоочтук жана аныктоочтук орунда да

колдонула берет. –**чу** форманын тескери түрү, атоочтор сыяктуу **эмес** аркылуу берилет: сатчу **эмес**, барчу **эмес**, ойночу **эмес**.

4. Өткөндөгү биринин артынан бири куюлуп өткөн кыймыл-аракетти көрсөтөт:

He came home, had dinner, read a newspaper and began to do his lessons.

Ал үйгө **келип, тамактанып**, газета **окуп**, анан сабагын даярдай баштады.

He opened the door of the room and found his missing property on the table.

Ал бөлмөнүн эшигин **ачып**, өзүнүн жоголгон буюмун столдон тапты.

Кыргыз тилинде бул өткөн чактын формасы капыскы өткөн чак менен берилет. Капыскы өткөн чактын морфологиялык мүчөсү –**ып, -ыптыр**. Ал төмөндөгүдөй маанилерди билдирет:

1.Өз көзү менен көрбөгөн, качандыр бир убакта болгон кыймыл-аракетти баяндаганды билдирет, кыймыл-аракет жөнүндөгү маалымат башка бирөөдөн алынат. Мисалы: Илгери-илгери бир адам айбандар өтө көп жашап турган токойго жакын барып **жайланышып алыптыр**. Токойдо адам жалгыз, айбандар өтө көп **болуптур**.- Ой, мен аны бир эле бутум менен былчыйта басып таштаймын, - дептир носорог (Вьетнам жомогунан).

-**ыптыр** формасы кээде кыймыл аракеттин сүйлөнгөн мезгилге жакын-алыстыгын көрсөтүү эмес, иштин жыйынтыгын билдирүү үчүн колдонулат. Мисалы: Ал киши Курткадан кечинде келиптир. Сизди кантип эле ушул жерге жаткызып коелу дешип, аны жолдоштору өз үйүнө алып **кегишиптир** (А.Т.).

2. Кортундулоодон келип чыккан кыймыл-аракетти билдирет. Кортундулоо сүйлөөчүнүн өз колу менен көргөн, билгендеринен алынат; сүйлөөчү –**ыптыр** аркылуу берилген иштин үстүнөн чыккандай, күтүлбөгөн жерден болгон сыяктуу байкалат; кыймыл-аракет сүйлөнгөн учур менен тушташ келет. Мисалы: Балапандарынын башын көрөр замат: «**Жетилип калыптыр**, келиштирип үндөйт эмесминби», - деди Абыл. Плитанын үстүнө койгон эт **бузулуп калыптыр**.

3. Кыймыл-аракеттин натыйжасын билдирүү үчүн колдонулат. Бул мааниси экинчи номердеги мааниге жакын. Бирок андан капысынан болчу кошумча маанисинин жоктугу жана иштин болгон болбогондугуна күнөмдөр экендиги менен айырмаланат. Бул маани көбүнчө суроо ирээтинде колдонулганда берилет. Мисалы: Кечээ тоого кеткен адамдар **келиптирби?**

4. Мурунку болуп өткөн иштин жыйынтыгын кийинки фактылардын негизинде эске келтирилгендигин дагы көрсөтөт: Мында сен күнөөлүү эмессиң, мен өзүм жаңылыш **санап алыпмын**.

5. Турмуштук практикадан алынган жыйынтыкты билдирет. -**ыптыр** формасынын бул маанисинде көбүнчө адат сыяктуу модалдык кошумча маани бар: Мүйүз тилейм деп, кулагынан **айрылыптыр**. Казды туурайм деп, өрдөктүн буту **сыныптыр**.

Демек, англис тилиндеги өткөн чак кыргыз тилиндеги өткөн чакка классификациясы жана мааниси жагынан окшош, бирок суроолуу түрүндө айырмачылыктар бар экендигин жогоруда келтирилген мисалдардан көрө алабыз.

Адабияттар:

1. Давлетов С., Кудайбергенов С. Азыркы кыргыз тили. - Фрунзе, 1980.
2. Каушанская В.Л., Ковкер Р.Л. English grammar exercises. - Ленинград, 1973.
3. Турсуналиев Т. Англис тилинин грамматикасы. - Фрунзе, 1988
4. Үсөналиев А. Морфологияны жана орфографияны окутуу. - Фрунзе, 1985.